

КОНЦЕПЦІЯ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ В ОСНОВНІЙ ШКОЛІ*Авторський колектив:*

О. М. Топузов – директор Інституту педагогіки НАПН України, головний науковий співробітник, професор, доктор педагогічних наук;

О. Ф. Надтока – завідувач лабораторії географічної і економічної освіти Інституту педагогіки НАПН України, старший науковий співробітник, кандидат педагогічних наук;

Л. П. Вішнікіна – доцент кафедри географії та краєзнавства Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, здобувач ступеня доктора педагогічних наук в Інституті педагогіки НАПН України, доцент, кандидат педагогічних наук;

А. С. Доброскок – науковий співробітник лабораторії географічної і економічної освіти Інституту педагогіки НАПН України;

Г. М. Ісаєва – науковий співробітник лабораторії географічної і економічної освіти Інституту педагогіки НАПН України;

Н. А. Ковчин – старший науковий співробітник лабораторії географічної і економічної освіти Інституту педагогіки НАПН України, кандидат педагогічних наук;

О. П. Кравчук – старший науковий співробітник лабораторії географічної і економічної освіти Інституту педагогіки НАПН України, кандидат педагогічних наук;

М. Г. Криловець – професор кафедри географії Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя, провідний науковий співробітник лабораторії географічної і економічної освіти Інституту педагогіки НАПН України, професор, доктор педагогічних наук;

Л. І. Круглик – старший науковий співробітник лабораторії географічної і економічної освіти Інституту педагогіки НАПН України, старший науковий співробітник, кандидат педагогічних наук;

В. О. Надтока – аспірант Інституту педагогіки НАПН України, вчитель географії Піщанського НВО Київської області;

Т. Г. Назаренко – докторант Інституту педагогіки НАПН України, старший науковий співробітник лабораторії географічної і економічної освіти Інституту педагогіки НАПН України, старший науковий співробітник, кандидат педагогічних наук;

О. С. Нехомяж – аспірант Інституту педагогіки НАПН України;

Л. В. Тищенко – старший науковий співробітник відділу координації наукових досліджень НАПН України, старший науковий співробітник лабораторії географічної і економічної освіти Інституту педагогіки НАПН України, старший науковий співробітник, кандидат педагогічних наук;

В. С. Яценко – старший науковий співробітник лабораторії географічної і економічної освіти Інституту педагогіки НАПН України, старший науковий співробітник, кандидат педагогічних наук.

Розвиток освітньої системи України в умовах інформаційного суспільства вимагає постійного оновлення науково-методичних засад шкільних предметів. Серед нагальних питань, що потребують розв'язання, – оновлення змісту і структури географії в основній школі. Ми вважаємо, що згідно нових підходів до формування змісту навчальних предметів, він має постійно удосконалюватися. Це створюватиме умови як для оптимізації навчального процесу в основній школі, так і покращення якості географічної освіти. Враховуючи той факт, що вже затверджені оновлені Державні освітні стандарти базової і повної загальної середньої освіти та розроблена низка навчальних програм з географії для основної школи, виникає необхідність окреслити межі географічної компоненти у шкільному освітньому просторі України, визначити особливості шкільної географічної освіти у сучасних умовах. З огляду на це, лабораторія географічної і економічної освіти Інституту педагогіки НАПН України пропонує для широкого обговорення проект Концепції географічної освіти в основній школі з метою залучення педагогічної громадськості до процесів перспективного формування основних освітніх документів у галузі шкільної географії.

Розробники даного проекту розраховують на активну участь педагогів-практиків, методистів, вчених у обговоренні Концепції. Її впровадження дасть змогу через певний проміжок часу покращити стан географічної освіти в основній школі.

ВСТУП

Світовий досвід успішного розвитку багатьох країн доводить, що саме інвестування фінансових та інтелектуальних ресурсів у розвиток освіти, визнання пріоритетності цієї галузі дали змогу цим країнам досягти високого рівня економічного розвитку, побудувати нові моделі соціально-гуманітарної сфери. У часи глобальних соціальних реформ школа стає інститутом забезпечення стабільного розвитку країни. Від фундаментальності та універсальності її філософських і методичних підвалин залежить якість результатів перетворення суспільного устрою та формування нової моделі соціальних відносин.

Закономірне підвищення вимог до рівня і якості освіти спонукає до пошуку шляхів удосконалення навчально-виховного процесу в

загальноосвітній школі. З огляду на викладене, географічна освіта характеризується низкою особливостей і перспектив для розвитку.

Географія як наука за своїм змістом є комплексною та інтегративною, завдяки їй відбувається перетворення знань про природу і людство на планеті Земля у єдину наукову географічну картину світу. Крім цього, географія є дуалістичною, вона містить як фізико-географічну, так і соціально-географічну складові. Також географія пропонує особливі наукові інструменти для моделювання і прогнозування розвитку як окремих територій, так і всієї географічної оболонки. Саме тому шкільна географія є базовим світоглядним навчальним предметом у загальноосвітньому навчальному закладі. Оволодіння учнями географічними знаннями, уміннями та компетенціями дасть змогу зорієнтуватися у складних глобалізаційних процесах, забезпечити суспільство від невважених кроків, дасть змогу особистості національно ідентифікуватися у сучасному світі. Усе це є певним підґрунтям для того, що в шкільній географії є досить широкий спектр змістових ліній.

Сьогодні соціально активна людина застосовує інтеріоризовані та власно вироблені механізми адаптації до постійно змінюваних умов життя. Їх успішна реалізація залежить від розвинутого уміння досліджувати і коригувати орієнтувальну основу діяльності, усвідомленого виконання різноманітних соціальних ролей та вибору шляхів саморозвитку і самоосвіти. Тож географія має залишатися базовим світоглядним навчальним предметом у загальноосвітніх навчальних закладах, адже вона має потужний методичний інструментарій для створення умов виховання національної еліти планетарного масштабу.

Головними орієнтирами реформування географічної освіти мають бути методичні засади, які віддзеркалюють сучасний стан освітньої системи України і на яких базується розвиток змісту предмета і набування учнями певних якостей, які давали б змогу самореалізуватися у складному глобалізованому світі. Серед них – уміння самостійно і творчо мислити,

розвивати інтелектуальні здібності, генерувати нові ідеї, адаптуватися до мінливих життєвих ситуацій, застосовувати здобуті знання у процесі життєдіяльності тощо.

Відтак, учитель перестає бути ретранслятором знань, натімоть витупає організатором навчального процесу, порадником, консультантом, який допомагає учневі самореалізуватися, стати на шлях творчості й успіху. Отже, сучасна освітня система, попри її перебування у стані реформування, відзначається низкою прогресивних рис – орієнтацією на особистісно зорієнтоване навчання, активне впровадження проблемного навчання, поступову реалізацію технологічного підходу в освіті з утіленням у педагогічну практику різних освітніх технологій. У такий спосіб триває перманентний процес реформування та осучаснення освітньої системи України. За час реалізації Національної доктрини розвитку освіти розроблено нові державні закони, внесені зміни до чинного законодавства стосовно різних ланок національної системи освіти. Зокрема Закони України, якими регулюється діяльність в освіті: «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про інноваційну діяльність» та ін.

На урядовому рівні прийнято низку державних програм з:

- інформатизації загальноосвітніх навчальних закладів, комп'ютеризації сільських шкіл на 2001–2003 роки;
- інформатизації та комп'ютеризації вищих навчальних закладів I–II рівнів акредитації на 2005–2008 роки;
- інформаційних і комунікаційних технологій в освіті і науці на 2006–2010 роки;
- базову програму розвитку дитини «Я у світі» (2009–2010 рр.) тощо.

Цей проект концепції спирається на основні положення чинних державних документів і ретранслює їх на географічну освіту в основній школі з метою її оптимізації й оновлення.

З огляду на сучасні реалії, виникає необхідність посилення ролі шкільної географії. Завдяки вивченню складно організованого і територіально великого природного об'єкта – географічної оболонки Землі, ознайомленню з історією і науковими основами її дослідження, залученню до краєзнавчої роботи і розроблення туристських маршрутів, вправлянню у прогнозуванні природних і антропогенних явищ і процесів учні набувають досвід продуктивної інтелектуальної діяльності, формування емоційно-ціннісного ставлення до всього, що відбувається на планеті Земля, визначення особистої позиції, усвідомлення міри відповідальності за свої вчинки, відстоювання власної думки, прав і свобод тощо. Отже, навчання географії в загальноосвітніх навчальних закладах дає змогу створити підґрунтя для розуміння природничо-географічних і соціально-економічних процесів усвідомити механізми глобалізації та національної ідентифікації, формує географічну культуру.

Утім, ці високі освітні й виховні результати ще не набули масштабного характеру. Вони досягаються тільки під керівництвом передових учителів і методистів. Для масового навчання методичні можливості шкільної географії залишаються в зоні потенціалу, що спонукало авторський колектив лабораторії географічної і економічної освіти Інституту педагогіки НАПН України на розроблення Концепції навчання географії в основній школі. Авторський колектив розглядає цей проект як елемент відкритої системи, якою має бути географічна освіта, тому він відкритий для обговорення широкою педагогічною громадськістю.

1. МЕТА І ЗАВДАННЯ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ В ОСНОВНІЙ ШКОЛІ

Метою шкільної географічної освіти є створення умов для розвитку учня як суб'єкта географічного пізнання, дослідника і творця власної особистості, свідомого громадянина України і миролюбно

налаштованого жителя Землі на основі формування ключових і предметних географічних компетенцій.

Для досягнення зазначеної мети передбачається виконання таких **завдань**:

- забезпечення засвоєння знань, умінь і формування компетенцій учня про географічну оболонку Землі як єдиний інтегрований об'єкт дослідження географії та формування географічної картини світу;
- формування в учнів мотивації, пізнавального інтересу та емоційно-ціннісного ставлення до вивчення географії;
- сприяння розвитку самоосвіти учнів та створення умов для самореалізації і розвитку їхнього творчого потенціалу;
- формування географічних компетенцій та розвиток комунікативних здібностей;
- розвиток умінь користування географічною термінологією, знаковою, графічною, статистичною та картографічною інформацією;
- виховання соціально активної особистості, патріота України, яка усвідомлює свою роль і місце у природному і соціальному середовищі.

Понятійно-категоріальний апарат концепції

Відкрита система (у філософському і соціальному розумінні) – це система, яка перебуває в стані постійної взаємодії (обміну) з навколишнім середовищем. Взаємодія може набувати форми обміну інформацією, енергією або матеріального трансферу в рамках системи або поза її межами.

Засіб навчання – це матеріальний або ідеальний об'єкт, який поєднує діяльність учителя та учня і використовується для засвоєння знань, формування досвіду пізнавальної та практичної діяльності, набуття ключових і предметних компетенцій.

Зміст загальної середньої освіти – це частина культури, соціального досвіду суспільства, яка використовується в навчальному процесі для

розв'язання завдань навчання, виховання і розвитку особистості. До складу людської культури входять:

- 1) уже здобуті суспільством знання про природу, саме суспільство, мислення, техніку і способи діяльності;
- 2) досвід здійснення відомих способів діяльності, який втілюється в уміннях і навичках особистості, що засвоїла цей досвід;
- 3) досвід творчої, пошукової діяльності щодо розв'язання нових проблем, які виникають перед суспільством;
- 4) досвід емоційно-ціннісного ставлення до світу, самого себе.

Знання – це перевірений практикою результат пізнання дійсності, правильне її відображення в мисленні людини у вигляді уявлень, понять, суджень, умовиводів, теорій тощо.

Діяльнісний підхід — спрямованість навчально-виховного процесу на розвиток умінь і навичок особистості, застосування на практиці здобутих знань з різних навчальних предметів, успішну адаптацію людини в соціумі, професійну самореалізацію, формування здібностей до колективної діяльності та самоосвіти;

Інновація – це ідея, наукові розробки, які є основою для створення нових стратегій розвитку, нових видів продукції, в тому числі таких, що поліпшують освіту, зокрема й географічну, технічні, економічні, культурні характеристики явищ і процесів. Інновацією є все те, що може вдосконалити якість життя і процес розвитку людства.

Інформаційно-комунікаційні технології навчання (ІКТ) – це сукупність методів і технічних засобів реалізації інформаційних технологій на основі комп'ютерних мереж і засобів забезпечення ефективного процесу навчання.

Компетентнісний підхід — спрямованість навчально-виховного процесу на досягнення результатів, якими є ієрархічно підпорядковані ключова, загальнопредметна і предметна (галузева) компетентності;

Компетентність — набута у процесі навчання інтегрована здатність учня, що складається із знань, умінь, досвіду, цінностей і ставлення, що можуть цілісно реалізовуватися на практиці;

Компетенція – це здатність і готовність застосовувати знання і уміння при розв’язуванні професійних завдань у різноманітних галузях – як у конкретній галузі знань, так і в галузях, слабо прив’язаних до конкретних об’єктів, тобто це здатність і готовність проявляти гнучкість у мінливих умовах ринку праці; суспільно визнаний рівень знань, умінь, навичок, ставлень у певній сфері діяльності людини;

Концепція – система поглядів на ті чи інші явища, процеси; спосіб розуміння, трактування певних явищ, подій; ідея певної теорії.

Курикулум – формалізований пакет курсів і їх зміст, запропонований і затверджений навчальними інституціями як необхідний для успішного навчання та виховання учнів.

Мета – осмислений образ корисного наслідку, шляхом досягнення якого є предметно-матеріальна трудова діяльність, спрямовану на розвиток навколишнього світу.

Метод навчання – спосіб пізнання, шлях навчально-пізнавальної діяльності учнів до результатів, визначених завданнями навчання.

Особистісно зорієнтований підхід — спрямованість навчально-виховного процесу на взаємодію і плідний розвиток суб’єктів навчання - учнів та особистості педагога на основі рівності у спілкуванні та партнерства у навчанні;

Педагогічна технологія – науково обґрунтована педагогічна система, яка гарантує досягнення певної навчальної мети через чітко визначену послідовність дій, спрямованих на розв’язання проміжних цілей і заздалегідь визначений кінцевий результат.

Системний підхід – методологічний принцип, який набув ознак наукового методу, а отже, методу пізнання, в тому числі в процесі вивчення географії.

2. МЕТОДОЛОГІЯ ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ

2.1 Філософські основи географічної освіти

Сучасна географічна освіта потребує системних змін, які мають відповідати трансформаціям у всіх сферах нашого буття, спричинених глобалізаційними процесами світового розвитку. Нова освітня парадигма має враховувати, що глобалізація – це процес всесвітньої економічної, політичної, культурної інтеграції й уніфікації. Головними результатами цього процесу є міжнародний поділ праці, міграція в масштабах усієї планети капіталу, людських і виробничих ресурсів, стандартизація законодавства, економічних і технічних процесів, зближення культур різних країн. Цей об'єктивний процес носить системний характер, тобто охоплює всі сфери життя світового суспільства. Водночас відбувається збільшення кількості спільних для багатьох груп держав системних проблем.

Глобальні системні зміни відбуваються і в географічній оболонці Землі – найбільшому планетарному природному комплексі.

Успішна адаптація людини у сучасному світі потребує інноваційного системного інтегративного стилю мислення та цілісної, адекватної науковій, географічній картини світу. Вона є похідною від глобального образу світу, який визначає світогляд особистості, як зміст і результат її інтелектуальної і духовної діяльності. Наукові дані сьогодення і сучасні системні уявлення дають змогу стверджувати, що світ – це нескінченна ієрархічна система систем, що перебуває у неперервному розвитку, а системність мислення особистості впливає із системності світу.

У межах української держави підвищення ролі освіти у формуванні позитивних особистісних якостей учнів можливе за умови *аксіологічного спрямування* навчального процесу. Від змісту і спрямованості навчання

географії, як і інших навчальних предметів залежить духовна та морально-психологічна культура учнів.

Визначаючи аксіологічну спрямованість навчально-виховного процесу, слід урахувати й сучасні реалії, і прогнозовані перспективи суспільства: темпи, характер і спрямованість трансформаційних процесів у всіх сферах. Спираючись на ці чинники, враховуючи розмаїття ціннісних орієнтацій, що можуть застосовуватись у процесі навчання, в географічній освіті необхідно визначити пріоритетні напрями та цінності. В сучасній українській державі, їх визначення залежить від історичних коренів, тому перспективними є цінності гуманізму, демократизму, патріотизму, соціальної ініціативи, відповідальності, самосвідомості.

Поряд з рівнем географічної освіти, її характер, спрямованість є актуальними чинниками у розв'язанні сучасних проблем розвитку культури, духовності особистості учня, що сприяє подоланню суперечностей процесу глобалізації.

Розвиток освіти, науки, формування географічної культури є необхідною умовою життєдіяльності суспільства. Освіта і наука як соціально-духовний феномен справляють необхідний вплив на характер і розвиток всіх компонентів соціоекономічного, культурного і політико-географічного розвитку всіх масштабів – локального, регіонального, глобального.

Зорієнтованість на здобуття нового – знань, досвіду, економічних, культурних досягнень, специфічна налаштованість на інновацію є основною рисою прогресивного розвитку людства. Нове застосування освітніх, наукових, технічних знань, які забезпечують економічний, політичний процес, є інновацією.

Отже, сьогодні виник новий напрям в науці – інноватика з її власним методологічним обґрунтуванням. Інноватика сформувалась у відповідь на вимоги часу. У створенні нових галузей знання, спеціальних досліджень, необхідних для вирішення нових завдань.

Усі процеси і явища, що відбуваються у світі, потребують глибокого дослідження. Фундаментальні дослідження в галузі географії – це розроблення гіпотез, концепції, теорії у конкретних сферах наукової діяльності, які є основою для нововведень. Вони спрямовані на здобуття нових наукових знань, виявлення суттєвих закономірностей розвитку природи та суспільства. Їх метою є пізнання об'єктивних законів розвитку Всесвіту, установлення закономірностей процесів, що відбуваються в структурі Земної кулі та її оболонках. Прикладом інноваційного розвитку географії є поява таких наукових галузей як космічне землезнавство, геоecologia, біогеохімія ландшафту та ін.

Теоретичні дослідження є найважливішою складовою нових наукових знань. Наукові теорії дають змогу пізнати існуючі процеси і явища в природі і суспільстві, проаналізувати вплив на них різних чинників. Тільки в систематизованому, узагальненому вигляді процеси і явища, що відбуваються в природі, соціумі, Всесвіті стають складовою наукових знань географії як науки, які шляхом адаптації для сприйняття учнями загальноосвітньої школи з врахуванням вікових особливостей, психічного та інтелектуального розвитку через нові створювані підручники географії стають доступні для засвоєння учнями.

Сучасна географічна освіта має оновлюватися, спираючись на результати фундаментальних і прикладних наукових досліджень. Отже, оновлення шкільної географічної освіти можливе лише за умови врахування і застосування результатів систематизації і обґрунтування фундаментальних досліджень у галузі географії.

Освітня географія, яка має значний інтегративний потенціал, відіграє основну і вирішальну роль в оновленні світогляду людства на глобальному і особистісному рівнях.

Географія – одна з унікальних наук, яка акумулює значні інтегративні можливості. Вивчення географії в загальноосвітній школі дає можливість, спираючись на таку особливість, формувати в учнів цілісну

наукову картину світу та адекватний їй образ світу. Без формування адекватного образу світу людина не може адаптуватися до навколишнього середовища, світу, а без цього неможливе як біологічне виживання, так і соціальна самореалізація, самоактуалізація, формування образу «Я у світі».

Поняття картини світу як системи найбільш узагальнених уявлень про навколишній світ належить до числа фундаментальних понять, які виражають специфіку людини та її буття, взаємовідносини зі світом, найважливіші умови її існування.

Необхідність формування цілісної наукової картини світу обумовлена тим, що всі природні і соціальні явища можна вивчити і осмислити, розглядаючи їх тільки в цілісності з тими системами і тими явищами, серед яких вони існують, адже Всесвіт, природа, людина як біологічне і соціальне явище, її інтелект є прикладами цілісності та окремими об'єктами філософських досліджень.

2.2. Психологічні основи географічної освіти

Навчання географії у загальноосвітній школі має особливу психологічну доцільність, адже зміст географії як навчального предмета і психологічні процеси (сприйняття, мислення, уява, увага та ін.) об'єднує об'єктивно єдиний інтегруючий чинник – це об'єкт пізнання – оточуючий світ, Всесвіт, географічна оболонка Землі та її структурні складові, географічні аспекти взаємодії суспільства та природи як єдиної системи, причиново-наслідкові зв'язки і залежності між географічними процесами, явищами, проблемами взаємодії природних і суспільних територіальних систем на рівні світу, регіону, конкретної місцевості.

Свідомість учня як частина цього об'єкту є теж цілісною, всі процеси природно зінтегровані в ціле у процесі філо- та онтогенезу. Саме тому всі органи сприйняття, всі системи його скоординовані на пізнання оточуючого світу, формування цілісної картини світу, адекватного образу світу, в цьому також є психологічна і біологічна доцільність – це адаптація

до середовища, яка полягає в двоєдиних процесах асиміляції і акомодатції. Географічна картина світу, образ світу – це результат інтегративної діяльності свідомості і інтегруючий чинник подальшої життєдіяльності людини і процесу пізнання.

Створення цілісної адекватної наукової картини світу та її складової географічної картини світу сприяє формуванню стратегії життєдіяльності суспільства в цілому і дає можливість кожній особистості усвідомити сенс власного буття, мету життя, що доводить і підтверджує соціально-психологічну доцільність і закономірність цього процесу.

Географічна картина світу, образ світу, що формується в процесі навчання географії, виступає як динамічна цілісна інтелектуальна структура, яка допомагає учневі основної школи визначати і усвідомлювати правильність чи неправильність спрямування своєї життєдіяльності, визначити свою роль у процесі взаємодії з природою, суспільством, середовищем, створеним людиною. Своєрідним індикатором адекватності образу світу є стан здоров'я людини, рівень душевного комфорту, успішність самореалізації у суспільстві, рівень компетентності, рівень реалізації потреби самоактуалізації. Правильно сформована адекватна картина світу забезпечує сприятливі умови для самореалізації людини, успішної адаптації у суспільстві в цілому і в колективі, безпечного існування у навколишньому середовищі, серед природи, формування толерантності як якості особистості.

Цілісна наукова картина світу виконує дуже важливу функцію в індивідуальній і суспільній свідомості, і від того, якою вона буде, безпосередньо залежить від змісту освіти, в цілому, і географічної – зокрема. Вона починає формуватися в дошкільній освіті. Цей процес триває в початковій, основній і старшій школі.

2.3. Дидактика та методика географічної освіти в основній школі

Загальною методологією, що забезпечує цілісність, системність, прогностичність, наукову сучасність й проектну цінність розроблення Концепції навчання географії в основній школі є *ноосферне пізнання*, яке передбачає застосування таких правил: дедуктивності, емерджентності, цілепокладання, інтеграції знань.

Дедуктивність вказує на той факт, що властивості всіх складових відкритої системи шкільної географічної освіти залежать від властивостей цілого, властивостей запланованих результатів навчально-виховного процесу. Розроблення й удосконалення методичних систем проводиться на модельно прогнозувальній основі.

Емерджентність передбачає, що в системі можуть виникати властивості, які не притаманні окремим її складовим – підсистемам – й не виводяться на основі властивостей складових. Тобто, учасники навчально-виховного процесу отримують не тільки формально окреслені у чинних документах, заплановані результати, але й кожен з них має набувати нових якісних і змістовних особистісних результатів.

Цілепокладання орієнтує на постійний моніторинг взаємодії між учасниками навчально-виховного процесу з позиції цілей цієї взаємодії, вивчення нових можливостей як індивідуального, так і колективного розвитку відповідно стратегічної мети розроблення і впровадження Концепції навчання географії в основній школі.

Інтеграція знань вказує на міждисциплінарний характер наукового дослідження проблеми навчання географії в основній школі, перехід від вузького психолого-педагогічного обґрунтування нових методичних проектів на рівень людино центричного та дитиноцентричного розуміння цінності географічної освіти.

Для географічної освіти в основній школі осьовими є правила людинознавця, що спираються на принципи дитиноцентризму:

- *принцип-гасло: «Не зашкодь!»;*
- *принцип суб'єктності професійної діяльності;*

- *відсутність дрібниць;*
- *забезпечення прав людини, рівноправність усіх учасників навчально-виховного процесу;*
- *максимальна індивідуалізація педагогічної діяльності;*
- *спрямованість на розвиток особистості.*

У методиці навчання географії виокремлюють дві її частини: загальну методику, яка на основі загальної дидактики розробляє основні положення змісту, а також принципи і методи навчання шкільної географії, і курсову методику, що розробляє методи навчання окремих курсів географії і зосереджує на матеріалі цих курсів положення загальної методики. Загальна методика більше пов'язує основні методичні питання навчання з загально-педагогічними і психологічними проблемами, курсова методика забезпечує зв'язок викладання з теоретичними розробками.

Однією з основних складових методики навчання є визначення предмета навчання географії – вивчення географічної оболонки Землі, яка утворює географічне середовище для життєдіяльності суспільства. Діяльність вчителя географії спрямовується на ґрунтовне засвоєння учнями основної школи методів географічних досліджень й аналізу територіальних характеристик географічних об'єктів і процесів, які відбуваються в географічній оболонці, виявлення форм зв'язків і взаємодій між ними, закономірностей формування географічних комплексів, потенціалу використання природних ресурсів і наслідків антропогенного впливу на природне середовище.

Здійснюючи аналіз і характеризуючи поверхню Землі у цілому або окремих її частин географ об'єднує в єдиний комплекс географічне положення певного об'єкта або процесу, рельєф, клімат, водні об'єкти, рослинність і тваринний світ, населення, його побут і діяльність.

Важливою складовою методики навчання географії в основній школі є використання основ картографії.

Глобус, географічна карта, план і контурна карта є водночас і способами й засобами демонстрування територіального розміщення на поверхні Землі географічних комплексів, взаємодії їх компонентів.

Географія в основній школі має специфічний предмет вивчення – географічну оболонку Землі. Саме тому географія – це єдиний шкільний світоглядний предмет, який формує в учнів основної школи комплексне, системне і соціально орієнтоване уявлення про Землю як планету людського суспільства.

Концепція навчання географії в основній школі ґрунтується на дидактичних принципах:

1. Шкільна географія не є механічною проекцією науки на школу, її зміст і структуру, а розглядається як особлива дидактична конструкція, яка створюється з урахуванням вікових особливостей учнів.

2. Основою предмета є принцип особисто зорієнтованого навчання, який розглядається як головний об'єкт навчально-виховного процесу учня.

3. Забезпечення єдності змістової і процесуальної складових навчання, яке передбачає не лише передачу учням знань і вмінь, а й навчання їх способам навчальної діяльності із застосуванням новітніх навчальних технологій і форм організації навчального процесу, формування предметних компетенцій.

4. Кінцевий результат навчання географії визначається не лише сумою знань, а й умінням застосовувати їх на практиці, в повсякденному житті, використовувати для розвитку інтелектуальних, вольових та інших якостей людини.

Розвиток сучасної методики навчання географії в основній школі характеризується такими наскрізними напрямками, характерними для системи навчання в цілому:

1. Гуманізація – це нове світоглядне сприйняття, яке ґрунтується на загальнолюдських цінностях і розглядає, насамперед, життя людей, їхні суспільні відносини.

2. Соціологізація – загальний напрям усієї науки, який спрямований на підвищену увагу до соціальних аспектів розвитку.

3. Екологізація – розглядає людину у нерозривному зв'язку з середовищем її проживання, умовами відтворення життя.

4. Економізація – сприйняття дійсності, пов'язане з розумінням процесів, які відбуваються у господарських системах, та роллю людини в економічних процесах.

У навчанні географії головним є не набір знань, а система умінь з набуття і використання знань, бо не самі по собі знання є важливі, а вміння ними користуватися. Саме тому актуальним є формування і розвиток предметних компетенцій: картографічних, геоморфологічних, гідрологічних, демографічних, соціально-економічних тощо.

Навчання географії має бути мотивованим, учнів необхідно навчити самостійно ставити мету діяльності, знаходити шляхи і засоби її досягнення, здійснювати контроль результатів, давати оцінку і самооцінку навчальної діяльності.

Уміння не існують як такі, вони пов'язані із застосуванням знань. Це операційна частина знань. Вони формуються одночасно і відокремлення умінь від знань означає порушення логіки навчального процесу. За реалізації навчального матеріалу слід знайомити учнів зі шляхами здобуття знань і водночас навчати способам здобуття нових знань з різних джерел географічної інформації і умінням *застосовувати знання у практичній діяльності*. Практично на кожному занятті слід навчати вмінням, а для цього проводити практичні роботи різного змісту, обсягу і форми.

Усе це веде до висновку, що географічна освіта в основній школі має реалізовуватися на нових засадах, бути мобільною, дієвою і здатною сприймати найновіші педагогічні надбання.

2.4. Шкільна географічна освіта – відкрита система

Географічну освіту слід розглядати як підсистему освітньої системи України. Відкрите навчальне середовище забезпечує принципову можливість порівняння рівня навчальних досягнень учнів як окремих суб'єктів навчання, так і їх сукупностей на різних рівнях, а система національних показників якості освіти має бути самодостатньою, повною, адекватною основним цілям і завданням освіти, динамічною і легкою в обчислюванні.

Для дослідження географічної освіти як відкритої системи застосовуються правила *системного підходу*, а саме:

- опис компонентів об'єкта дослідження не має домінуючого значення, адже вони розглядаються як складові системи з конкретним місцем у структурі об'єкта й розташуванням у просторі;
- хоча компоненти системи можуть складатися з одного матеріалу, але за системного аналізу вони розглядаються як такі, що мають різні властивості, функції й інші параметри, але мають загальну програму дій;
- дослідження систем передбачає врахування зовнішніх умов існування;
- вивчення залежності властивостей цілого від властивостей компонентів (але цілому можуть бути притаманні властивості, що не характерні частинам) та, навпаки, передбачається залежність властивостей компонентів від системи як цілого.

Виходячи з принципу системного підходу, у діалектичній взаємозалежності мають функціонувати такі документи:

- Концепція географічної освіти в основній школі;
- Географічна компонента Державних освітніх стандартів;
- Навчальні програми географічних курсів основної школи.

Концепція географічної освіти в основній школі є рамковим документом, що визначає основні напрями розвитку шкільної географії, підходи до вивчення географії, шляхи реалізації географічних знань, умінь і компетенцій. Концепція ініціює механізми оновлення й удосконалення

відповідної компоненти Державних освітніх стандартів, а вже вони системно впливають на процес створення нових навчальних програм. Програми не можуть створюватися декларативним чином. На їх зміст мають впливати, з одного боку, положення Концепції і Стандартів, а з іншого, – зворотний зв'язок з користувачами програм.

Функціонування будь-якої з програм курсів географії також необхідно розглядати як відкриту систему, як компонент динамічного процесу удосконалення структури й змісту освіти. Тож однією з цілей курсу, яка має бути відображена в програмі, є оволодіння поняттями наукової географії, враховуючи власний досвід, творчу розумову активність, особистісні потреби учня.

Виходячи з цих положень, шкільні програми географічних курсів мають вибудовуватися на підґрунті особистісно зорієнтованої структури. Роль такого базису може виконувати понятійна модель шкільної географії, яку використовують багато європейських освітніх систем.

Отже, розвиток географічної освіти в основній школі має ґрунтуватися на чіткій системі та послідовності географічних понять у шкільних курсах. Саме розвиток понятійної складової має стати основою навчальних програм. Використання такої моделі є важливим елементом щодо поступового перетворення програми будь-якого географічного курсу на динамічну одиницю навчального процесу. Отже, діалектичний розвиток програми, набуття нею усіх ознак курикулуму дасть змогу побудувати нові засади шкільної географії, дасть новий імпульс для розвитку методики її навчання.

3. ЗМІСТ І СТРУКТУРА ШКІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ОСВІТИ

Географічний компонент освіти спрямований на засвоєння учнями знань про природу і соціальну складову географічної оболонки Землі, формування в учнів комплексного, просторового, соціально зорієнтованого знання про планету Земля у результаті застосування краєзнавчого,

регіонального і планетарного підходів та усвідомлення цілісного географічного образу своєї країни.

Географічний компонент сьогодні, враховуючи його дуалістичність, варто розширити у контексті змістових ліній:

- географія – система наук про природу, населення і господарство. Методи географії. Місце і роль географії у розв’язанні практичних і глобальних проблем людства;

- географічний простір. Географічна оболонка та її складові: літосфера, атмосфера, гідросфера, біосфера. Роль і місце людини в географічному просторі. Три рівні географічних явищ і процесів: локальний, регіональний, глобальний;

- географічна карта – важливе джерело здобуття знань і передачі інформації. Градусна сітка. Типологія карт. Умовні позначення. Використання географічної карти у набутті інформації про територіальні особливості розміщення географічних об’єктів і явищ;

- регіональні географічні системи. Материка і океани як планетарні природні комплекси. Регіони і країни світу, їх природні і соціально-економічні особливості;

- Україна як регіональна географічна система. Фізико-географічні особливості території України. Соціально-економічні особливості території України. Україна і Світ;

- економічні та соціальні аспекти географії. Господарство і його складові. Виробництво і виробничі зв’язки. Галузева й територіальна структури господарства. Національне та світове господарство;

- географічні аспекти взаємодії людини і природи. Географічне середовище як сфера взаємодії суспільства і природи. Географія природних ресурсів. Природокористування та його наслідки. Міжнародні зв’язки України в світі. Географія глобальних проблем людства. Географічна картина світу.

Наукове географічне знання входить у контекст навчання учнів ще в початковій школі. Окремі його елементи учні здобувають в курсі «Природознавство». Логічним продовженням цього курсу є матеріал 5-го класу, яким починається основна школа. Досить вагомою у цьому курсі є географічна складова.

Пріоритетною метою навчання географії в основній школі є формування у школярів географічної картини світу, розуміння процесів глобалізації та національної ідентифікації.

У відповідності до принципів неперервності та наступності географічної освіти зміст навчання географії в основній школі має забезпечує три сходинки вивчення географії:

- пропедевтична;
- загальноосвітня;
- допрофесійна.

Зміст курсів географії у загальноосвітній школі має бути побудований на принципах:

- *фундаментальності і логічності;*
- *відповідності змісту підручника державним освітнім вимогам до навчальних досягнень учнів;*
- *цілеспрямованого виховання у процесі навчання;*
- *доступності та природної відповідності;*
- *системності, проблемності та інтегрованості;*
- *евристичності і софійності;*
- *концентричного нарощування основних методологічних та картографічних знань;*
- *екокультурності;*
- *наочності;*
- *діалогічності.*

Зміст має спиратися на актуальний досвід учня та «відкривати» перспективи наступних сходинок у навчанні.

Загальноосвітня значущість початкового курсу географії, який вивчається у 6-му класі, полягає у тому, що учні вперше ознайомлюються з науковою дисципліною – географія, науковими географічними поняттями, термінами, знаннями і вміннями, які формують просторове уявлення про оточуюче середовище.

Головним пріоритетом цього курсу є формування понять «Земля» і «географічна оболонка» та розроблення алгоритму формування географічного знання і логіку наукового пізнання. Саме тому логічною назвою цього курсу є «Землезнавство». Він ураховуватиме всі надбання теорії і методики навчання і виконуватиме такі дидактичні завдання: формування картографічної грамотності учнів; розвиток базових загальнонавчальних умінь у напрямі базових дослідницьких умінь; закладання основ природничо-наукового мовлення учнів; створення педагогічних умов для набування досвіду пізнання території проживання. Сучасне пізнання природи Землі глибоко пов'язане з усвідомленнями результатів космічних досліджень. Космічне землезнавство – нова галузь географії, яка швидко розвивається. Тож набуває нової ваги наявність у курсі «Землезнавство» теми «Земля у космічному просторі». Вона має спрямовуватися на формування і поглиблення знань про:

- Всесвіт як увесь існуючий світ, який є нескінченним у часі і просторі;
- Сонячну систему, Земля в якій є унікальною її планетою;
- вплив Космосу на Землю і життя людей;
- рухи Землі та їх географічні наслідки, форма і розміри.

Саме в цьому курсі учні дізнаються про особливості зображення земної кулі на глобусі і карті, види та особливості карт.

Логічним завершенням курсу «Землезнавство» є відомості про кількість і розміщення населення земної кулі та основні види

господарської діяльності. Важливим є усвідомлення учнями результатів впливу діяльності людства на планету Земля.

Наступні курси географії пов'язані з конкретизацією та поглибленням здобутих географічних знань на основі розроблених змістових ліній, і, передусім, лінії про регіональні географічні системи: материки і океани як планетарні природні комплекси; регіони і країни світу, їх природні і соціально-економічні особливості; міжнародні зв'язки України в світі.

Курс «Географія материків і океанів» спрямовується на формування знань про природу материків і океанів як великих природних комплексів Землі, їх просторову неоднорідність і географічну диференційованість на основі рівневого підходу до розкриття навчальної інформації: глобального, регіонального й локального.

Курс починається з розкриття основних природних закономірностей: цілісність, ритмічність, зональність та азональність, висотна поясність.

Цілісність притаманна всім природним комплексам і досягається завдяки колообігу речовин та енергії. На основі цієї закономірності обґрунтовується теорія і практика раціонального природокористування.

Ритмічність – це повторюваність у часі природних явищ і процесів. У природі існують ритми різної тривалості (доба, рік).

Зональність – це закономірні зміни природних компонентів і комплексів за напрямом від екватора до полюсів. Найкращою ілюстрацією для розуміння механізмів зональності є географічні пояси і природні зони.

Висотна поясність – це закономірність, яка утворюється у гірських районах завдяки змінам природних компонентів з підняттям у гори від їх підніжжя.

Встановлення взаємозв'язків і розкриття взаємодії людини з природою материків та океанів, а також наслідків цієї взаємодії є логічним завершенням курсу.

Курс «Географія України» спрямований на вивчення природи, населення, господарства своєї держави. Його важливою особливістю є формування цілісної науково-географічної картини своєї держави на основі комплексного її вивчення. Курс «Географія України» має на меті забезпечення національної ідентифікації учнів, формування їхнього особистісного ставлення до перебігу регіональних (внутрішньодержавних) та глобальних (світових) географічних процесів, допомагає усвідомити себе громадянами України. Учні повинні здобути знання, набути уміння та компетенції про природу, населення, господарство країни, її регіональні особливості та області. Важливим елементом цього є виховання поваги до українського народу та його культури, відчуття себе справжнім патріотом держави України.

Головним принципом побудови змісту курсу є інтегративний. Він реалізується через поєднання фізико-географічних та соціально-економічних складових.

У розрізі курсу «Географія України» слід реалізувати такі завдання:

- сформуванню в учнів поняття, знання та уявлення про Україну як цілісний географічний регіон, де відбуваються різноманітні локальні, регіональні та глобальні природно-географічні, соціально-економічні й екологічні процеси;
- на основі практичних умінь і навичок самостійної роботи забезпечити набуття учнями предметних компетентностей, що стосуються території України і тих географічних процесів, які на ній відбуваються;
- формувати соціально-відповідальну поведінку учнів, яка сприяла б національній ідентифікації та активній життєвій позиції;
- усвідомити роль України у світових географічних процесах через розуміння географічної картини країни.

Курс «Суспільна географія світу» є одним з основних географічних курсів. Важливим елементом курсу «Суспільна географія світу» є вивчення загальних тенденцій світового розвитку, механізмів глобалізації та

господарських комплексів окремих країн світу і регіонів на основі інтегративного, типологічного і диференційованого підходів.

Метою цього курсу є формування знань, умінь і компетенцій про суспільну географію та визначення тенденції розвитку сучасного світу.

Завданнями курсу є:

- сформувати поняття, знання та уміння про основні економічні та соціальні особливості розвитку сучасного світу для усвідомлення цілісності та єдності природи і суспільства;

- навчити аналізувати природні, соціальні, економічні та геоecологічні процеси і явища на локальному, регіональному і глобальному рівнях;

- сформувати особистісне ставлення до ролі і місця України в системі міжнародних політичних, соціальних, економічних, природоохоронних, культурних зв'язків;

- шляхом формування географічної культури, розвивати духовну й моральну сферу школярів, толерантне ставлення і повагу до інших народів і культур;

- через розвиток інтелектуальних здібностей та організацію самостійної роботи учнів сформувати об'єктивне індивідуальне сприйняття географічної картини світу.

Оскільки географічна освіта школярів в основній школі реалізується на базовому рівні, існує потреба у наявності узагальнювального курсу, в процесі якого приділяється значна увага систематизації теоретичних знань з попередніх курсів. Здобуття географічних знань, умінь і компетенцій важливо продовжити як на рівні стандарту, так і на профільному, адже географія широко представлена не лише в рамках державної підсумкової атестації, а й у рамках зовнішнього незалежного оцінювання, багато університетів визначають географію як профільний предмет для вступу на географічні, екологічні, економічні і природничо-географічні факультети.

Сучасний етап розвитку шкільної географічної освіти вимагає узагальнення географічних знань, умінь і набуття учнями предметних компетенцій в курсі «Конструктивна географія». Цей курс має реалізовуватися вже в старшій школі.

Формування компонентів змісту географічної освіти в основній школі

4. ДІЯЛЬНІСТЬ УЧНІВ І ВЧИТЕЛЯ В НАВЧАННІ ГЕОГРАФІЇ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

4.1. Особистісно зорієнтоване навчання

Одним із завдань учителя географії є допомогти учню визначитись у сфері своїх пізнавальних і життєвих інтересів стосовно довкілля, формуванні ними особистих пріоритетів, адекватних загальнолюдським і суспільно важливим цінностям.

Географічна освіта, спираючись на наукові основи та методику особистісно орієнтованого навчання, отримує переваги у реалізації своїх пріоритетних положень. Сучасний учень має право на усвідомлений і скоординований з учителем вибір основних компонентів своєї освіти – сенсу, цілей, завдань, темпу подавання інформації, форм і методів навчання особистісного змісту освіти. Основними принципами особистісно зорієнтованого навчання є:

- *особистісне цілеспрямовування учня;*
- *вибір індивідуальної освітньої траєкторії;*
- *метапредметні основи навчального процесу;*
- *продуктивність навчання;*
- *первинність освітньої продукції учня;*
- *ситуативність навчання;*
- *навчальна рефлексія.*

Побудова географічної освіти в основній школі на підвалинах особистісно зорієнтованого навчання дасть змогу через особистісні потреби і ставлення:

- *формувати в учнів цілісний географічний образ Землі через розкриття локальних, регіональних глобальних закономірностей і процесів;*
- *усвідомити роль географії у розв'язанні проблем суспільства;*

- забезпечити картографічну грамотність учнів основної школи;
- на основі прищеплення географічної культури виховати національно свідомого громадянина, патріота, освічену людину, гуманіста і природолюбця;
- розвинути в учнів основної школи геопросторове мислення і адекватно формувати індивідуальне сприйняття географічної картини світу.

Ці та інші завдання географічної освіти ефективно виконуються через самооцінку і самореалізацію здібностей та інтересів школярами, а також пролонгацію цього процесу в життєвих планах особистостей, які вивчають цей процес.

4.2. Компетентнісний підхід у навчанні географії

Компетенції поділяються на *ключові, міжпредметні й предметні*.

Ключовими компетенціями є: навчально-пізнавальні компетенції (вміння вчитися), здоров'язбережувальні компетенції, загальнокультурні компетенції, комунікативні компетенції, соціально-трудова компетенції, інформаційні компетенції.

Міжпредметні компетенції – ті, що спрямовані на опанування учнями універсальних навчальних дій, що можуть застосовуватися при навчанні різним шкільним предметам.

До *предметних географічних компетенцій*, на основі формування яких учні досягають певних рівнів географічної навченості як ознаки рівня їхніх предметних географічних компетентностей, належать:

- 1) географічні знання;
- 2) географічні вміння й навички;
- 3) географічне бачення світу (вміння мислити комплексно в географічному просторі);
- 4) емоційно-ціннісне ставлення учнів до довкілля й людської діяльності у ньому (погляди, переконання, ідеали й ціннісні орієнтації);

5) досвід творчої діяльності учнів при вивчанні географічних об'єктів, процесів і явищ.

Водночас, головним елементом матеріальної і духовної культури, а отже, і географічної освіти, є знання.

Процес навчання можна розглядати і як науковий пізнавальний процес, адже учні проходять шлях від живого споглядання до абстрактного мислення, а відтак – і до практики. Втім, на відміну від наукового пізнання докільля, в процесі навчання географії учні не відкривають нових знань, а лише оволодівають частиною тих, що вже здобуло людство. Формування знань містить кілька ланок: *сприйняття* нового матеріалу, його *осмислювання*, *запам'ятовування* та *застосування*. На різних етапах навчання ці поняття відповідають різній мірі їх формування як за обсягом, так і за ступенем засвоєння.

Отже, навчання полягає в передаванні учням суспільного досвіду, що був накопичений людством. У процесі навчання географії поєднується три джерела пізнання об'єктів вивчання: образ, слово й практика. Тож при формуванні основних предметних компетентностей шкільної географічної освіти – знань, умінь, досвіду творчої діяльності й досвіду емоційно-ціннісного ставлення до довкілля та життєдіяльності – необхідно спиратися саме на ці джерела.

Вивчання будь-якого географічного об'єкта передбачає як чуттєве, так і логічне його пізнання. З огляду на це, виокремлюють і різні види географічних знань, а саме емпіричні й теоретичні географічні знання (рис. 4.2.1).

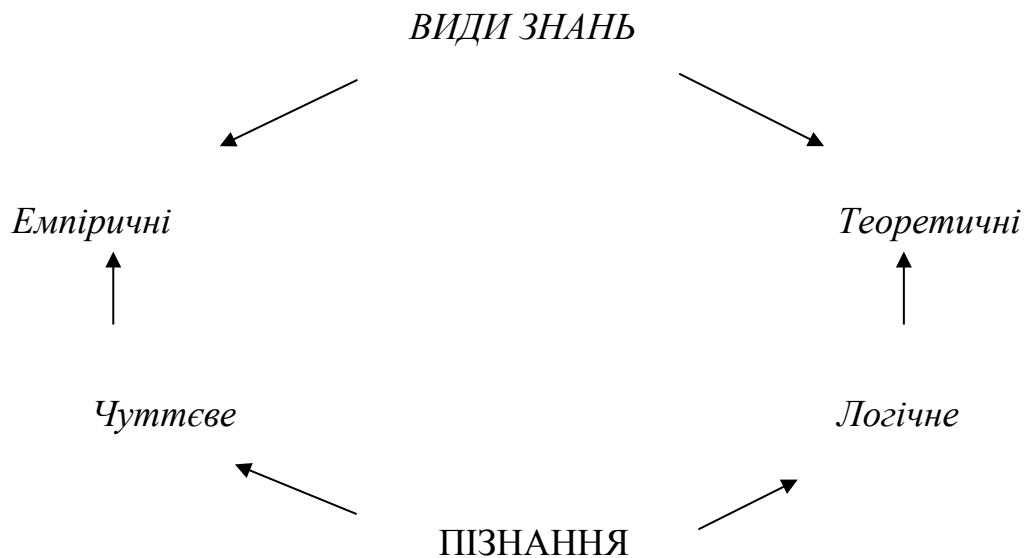

Рис. 4.2.1. Способи пізнання та види географічних знань

Емпіричні й теоретичні географічні знання засвоюються у різний спосіб, хоча у мисленнєвому процесі уявлення й поняття взаємопов'язані і є одним цілим. На основі саме географічних знань власне і формуються вміння й навички учнів.

Найважливішими завданнями шкільної географії є формування в учнів географічних знань у вигляді фактів, уявлень, понять, закономірностей і теорій. Відображаючи по-своєму географічну дійсність, ці знання цілеспрямовано та керовано набуваються по-різному.

Теоретичні географічні знання як тип поділяються на такі різновиди, як географічні гіпотези й теорії, поняття, причиново-наслідкові зв'язки і закономірності (рис. 4.2.2).

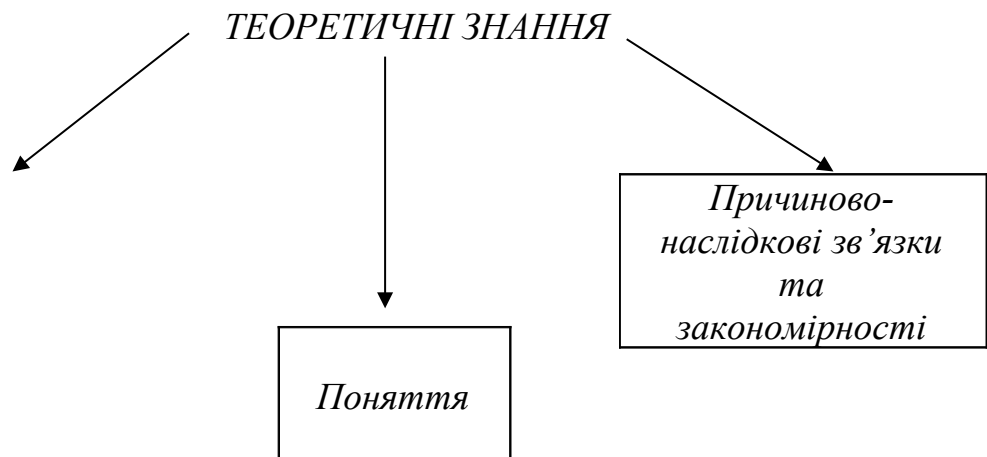

Рис. 4.2.2. Градація теоретичних географічних знань

Географічні вміння й навички є окремою предметною компетенцією, що забезпечує набуття учнями не лише досвіду застосування вже сформованих знань у практичній діяльності, а й самостійного здобування нових.

Формування географічних знань учнів безпосередньо поєднане з формуванням і розвитком їхніх умінь. *Географічні вміння* – це способи виконання дій, набуті на основі знань і попереднього досвіду учня. Після того, як уміння багаторазово повторюються, тобто удосконалюються і автоматизуються, вони перетворюються на *навички*. У свою чергу, сформовані навички є необхідною запорукою здобуття учнями нових умінь.

Одне з найбільш значущих завдань шкільної географії полягає у формуванні в учнів різнотипних географічних умінь, а саме: інтелектуальних (пізнавальних), навчальних, прикладних, а також умінь географічного моделювання.

Географічне бачення світу – це історично зумовлений цілісний образ довкілля, який ґрунтується на знаннях про природу Землі, її населення, світову економіку та їх взаємодію. Формування цієї компетенції учнів зумовлено взаємодією їхнього індивідуального сприйняття довкілля та сучасного науково-географічного інтегрованого відображення світу, з яким

вони ознайомлюються на уроках. Тобто, у процесі навчання географії має відбуватися поступовий перехід від побутового бачення світу до географічного, а вчитель повинен докладати свої зусилля задля організації навчально-пізнавальної діяльності учнів, спрямованої на забезпечення такого переходу.

Емоційно-ціннісне ставлення до довкілля та людської діяльності у ньому втілюється у переконаннях, поглядах, нормах поведінки і світогляді учнів. Тобто, розвиток такого ставлення безпосередньо поєднано з формуванням загальнокультурних компетенцій школярів.

Формування досвіду творчої діяльності учнів ґрунтується на застосуванні ними критичного мислення й засвоєних умінь продуктивного творення.

Сформоване критичне мислення має містити такі складники, як здатність учнів до:

- обрання ідей та перевірки можливості їх застосування;
- розгляду ідей з коректним скептицизмом;
- порівняння певних ідей з альтернативними поглядами;
- моделювання таких систем аргументів, які відповідають їхнім поглядам;
- обрання власної позиції.

Творча діяльність – це така, що не має заздалегідь заданих і достеменно окреслених результатів.

Досвід творчої діяльності учнів формується при застосуванні вчителем географії, насамперед, методу проблемного навчання, а також частково-пошукового і дослідницького методів. Ці три методи і складають основу проблемного навчання, а отже, створюють можливість активізувати самостійну пізнавальну діяльність учнів, розвивати їхнє творче мислення й формувати у школярів усвідомлені географічні знання й вміння.

4.3. Діяльнісний підхід у навчанні географії

Діяльність учнів і вчителя є своєрідним стрижнем процесу навчання. В основній школі її можна розглядати як *науку – універсальний спосіб пізнання*. Основною ідеєю змісту навчального предмета географія є наука географія – один зі способів пізнання світу та себе у цьому світі. Видами діяльності є: практична, рефлексивна, дослідницька, практично-дослідна.

Особистий досвід пізнання учня в основній школі має можливості розширюватися за рахунок набуття досвіду рефлексивної діяльності. Для цього слід запланувати залучення учня не тільки до виконання запланованих навчальною програмою практичних робіт, але й до навчального дослідництва – організувати практично-дослідну діяльність у навчанні географії. Таку побудову навчально-вихованого процесу з географії можна назвати практикумом.

Практично-дослідна діяльність є важливою для процесу географічного пізнання, створює умови для рефлексивного розвитку особистості. Основною методичною ідеєю у діяльнісному підході є *бачення учня як дослідника, здобувача*.

Учень основної школи діє як суб'єкт предметної діяльності. Для успішного сприйняття й використання наукового знання необхідно оволодіти основами наукової діяльності, тобто стати суб'єктом рефлексивної діяльності. Одним із завдань сучасної методики навчання географії в курсах основної школи є формування в школярів загальнонавчальних умінь, які з уміння вчитися трансформуються в уміння досліджувати. Це є новий крок як у навчанні, так і в психічному розвитку особистості.

Розвиток дослідницьких умінь забезпечує *евристичність, софійність, особистісну цінність* учіння та є базою формування наукового світогляду школярів. В основній школі практичне втілення теоретичних знань розвиває інтелект особистості, допомагає впевнитись у можливості розв'язувати складні життєві й наукові задачі самостійно, дає змогу

зрозуміти специфіку професій, пов'язаних з географією та іншими природничими й економічними дисциплінами.

Під діяльнісним розвитком учнів у процесі навчання географії в основній школі ми розуміємо:

- 1) набуття учнями досвіду практично-дослідної діяльності, формування свідомого керівника особистого розвитку;
- 2) розвиток емоційно-ціннісного ставлення до географічного пізнання;
- 3) формування в учнів здатностей до самоосвіти, критичного і прогностичного мислення, а на його основі – предметних компетенцій, важливих у буденному житті.

4.4. Засоби та технології навчання

Засоби навчання суттєво впливають на якість знань учнів, їхній розумовий розвиток і професійне самовизначення. В основній школі в навчальному процесі географії широко використовуються такі засоби навчання:

- об'єкти навколишнього середовища;
- діючі моделі;
- макети і муляжі;
- прилади і засоби для демонстраційних експериментів;
- графічні засоби (географічна карта є одним із графічних засобів);
- технічні засоби навчання;
- підручники і навчальні посібники;
- комп'ютери тощо.

Підручник виконує функцію одного з організаторів навчально-виховного процесу. Його зміст є певною ретрансляцією положень навчальної програми. Завдяки наявності методичного апарату, підручник містить довідкову і додаткову інформацію, насичується запитаннями і завданнями, спрямованими на організацію практично-дослідної діяльності школярів, елементами науково-географічних роздумів, спостережень,

темами дискусій тощо. Робота з підручником з географії створює можливості для процесу інтеріоризації навчального матеріалу, який може відбутися тільки через особисте відкриття.

Тривалий час, майже 250 років, підручник був головним засобом діяльності учнів основної школи. На різних етапах навчального процесу географії використовують необхідні матеріали підручника. Це стосується всіх його компонентів – основного і додаткового текстів, методичного апарату, ілюстративних матеріалів. Методично грамотний аналіз матеріалів підручника дає змогу учителеві бути посередником між підручником і учнями під час вивчення нового навчального матеріалу. Для цього необхідно:

- зробити акценти на поясненні найскладніших для сприйняття географічних процесів і явищ;
- виявити існуючі причинно-наслідкові зв'язки;
- передбачити створення проблемних ситуацій на основі роботи з тими чи іншими елементами підручника;
- оптимально використовувати матеріали різних рубрик підручника;
- розширити спектр наведених у підручнику фактів;
- спланувати використання різних дидактичних матеріалів.

З огляду на окреслене, зовсім під іншим кутом слід розглядати процес підручникотворення у цій галузі педагогічної науки, адже виникає певний розрив між стрімким реформуванням освітньої системи взагалі й поступовими, поетапними кроками в осучасненні та оптимізації шкільних підручників.

Саме тому важливо, щоб сучасні підручники з географії мали блочну структуру, спиралися на активні методи навчання й створювали методичний фон для використання педагогічних технологій.

Для забезпечення навчального процесу на заняттях географії важливе значення мають і навчальні посібники. Вони можуть поєднуватися з підручником у навчально-методичний комплект. До складу

такого географічного комплексу входять: підручник, атлас, зошит з друкованою основою (робочий зошит, зошит учня або практикум), посібник для визначення рівня навчальних досягнень учнів, електронний посібник, контурні карти, книга для вчителя (курсознавча методика навчання).

Новітнім засобом навчання, який відповідає вимогам часу, є комп'ютерні навчальні програми. За дидактичною метою їх групують так:

1. Програми для засвоєння нового матеріалу.
2. Програми для формування практичних умінь і навичок.
3. Програми для поглиблення знань.
4. Програми-тренажери.
5. Програми для визначення навчальних досягнень учнів.

Електронний посібник – це новий засіб навчання, що сприятиме формуванню нової педагогічної системи, яка об'єднує навчання, визначення рівня навчальних досягнень і виховання на основі сучасних досягнень методичної та психологічної науки.

З кожним роком збільшується використання в навчальному процесі географії основної школи і картографічних мультимедійних розробок. Так, на основі електронних карт створюються картографічні пакети, призначені не лише для прив'язки існуючих карт з даними, але й для створення власних карт. Електронна карта є одним з варіантів графічного інтерфейсу, який забезпечує виконання інформаційно-пошукових процедур шляхом безпосередньої вказівки на об'єкти карти з детальною про нього інформацією. Важливою є мультимедійна підтримка, яка передбачає і використання сучасних технологій передачі електронних тематичних карт за допомогою електронної пошти або Internet.

Наразі в процесі навчання географії застосовують різноманітні педагогічні технології. Кількість їх різновидів перевищує 200. Усі вони спрямовані на удосконалення прийомів впливу на навчальну діяльність школярів. Під педагогічною технологією розуміють сукупність засобів і методів педагогічного процесу. Добре розроблені у методиці навчання

географії: *технологія логічних опорних сигналів (конспектів) ЛОС (ЛОК), модульна технологія, технологія навчальної гри, проблемного навчання, інтерактивні педагогічні технології* та ін.

Сьогодні педагогічні технології розвиваються переважно на підґрунті *стратегії розвитку*. Вона спрямовується на розвиток особистісного потенціалу учня, його самоактуалізацію. Слід зазначити, що такий шлях педагогічної діяльності, – це завжди вибір стратегії, пріоритетів, системи взаємодії і стилю роботи вчителя з учнем. В умовах особистісно зорієнтованого навчання вчитель відіграє іншу роль і виконує іншу функцію у навчальному процесі. Він виступає як організатор самостійної активної пізнавальної діяльності учнів, компетентний консультант і помічник. Його професійні вміння мають бути спрямовані не просто на контроль знань і вмінь школярів, а на діагностику їхньої діяльності, щоб своєчасно допомогти кваліфікованими діями подолати труднощі в пізнанні і застосуванні знань. Ця роль значно складніша, ніж за традиційного навчання, і вимагає від учителя високої майстерності.

Особистісно зорієнтовані технології навчання передбачають, по суті, диференційний підхід до навчання з врахуванням рівня інтерактивного розвитку школяра, його здібностей і задатків, а також підготовки з предмета.

Серед різноманітних напрямів інтерактивних педагогічних технологій найбільш адекватними особистісно зорієтованим є: *проектна технологія, технологія різнорівневого навчання, навчання у співпраці, технологія повноцінного засвоєння знань учнями, технологія колективного навчання, технологія «Портфоліо учня», інформаційно-комунікативні технології*. Зазначені технології добре пристосовані до умов класно-урочної системи, сприяють активізації навчального процесу географії в основній школі і забезпечують не лише успішне засвоєння навчального матеріалу учнями основної школи, а й інтелектуальний і моральний розвиток школярів, їхню самостійність, комунікабельність.

Сучасну географічну освіту важко уявити без інформаційно-комунікативних технологій. Саме завдяки їм досягається найвищий рівень мотивації учнів до навчання та активізація їхньої пізнавальної активності. Основними етапами пізнавальної діяльності учнів за використання інформаційно-комунікативних технологій на заняттях з географії є:

- усвідомлення проблемної ситуації і формування завдання;
- відбір інформації та її аналіз;
- висунення припущення та його перевірка;
- формування і підбиття підсумків.

У розвитку пізнавальної діяльності школярів виняткове значення має їхня участь у різноманітних електронних проектах, у тому числі міжнародних. Отже, вони можуть брати участь у єдиному віртуальному освітньому просторі у реальному часі і мати можливість спілкуватися і співпрацювати зі своїми однолітками, незважаючи на кордони і відмінність культур.

Участь в електронних проектах створює умови для оволодіння учнями комп'ютерною грамотністю – здатністю використовувати процесорну техніку з метою зберігання, обробки й використання інформації.

Інтенсивність розвитку інформаційно-комунікативних технологій сприяє розробці універсальних і найпоширеніших засобів інформації, які визначають просторове розміщення об'єкта. Так, геоінформаційні системи (ГІС) – це системи управління базами даних, які призначені для роботи з територіально зорієнтованою інформацією. На заняттях географії учні мають зрозуміти, що геоінформаційні системи пов'язують картографічний об'єкт, який має форму і місцеположення з описовою та атрибутивною інформацією, що належить до цих об'єктів і характеризує їх властивості.

Іншим перспективним напрямом розвитку комп'ютерних технологій є засоби глобальної навігації GPS (Global Positioning System). За наявності GPS-приймача завжди можна отримати інформацію про своє місцеперебування, короткий і зручний шляхом, про те, як потрапити до

певного об'єкта чи обрати зворотний маршрут, про витрачений час на пройдений шлях, а також про швидкість руху.

Матеріали геоінформаційних систем і засоби глобальної навігації використовуватимуться у комп'ютерних навчальних програмах. Навчальні програми на компакт-дисках дають змогу вивчати предмет майже самостійно.

Важливим етапом роботи педагогічного колективу над упровадженням сучасних педагогічних технологій є початковий період, під час якого відбувається переорієнтація педагогічних, дидактичних, організаційних дій, спрямованих на ознайомлення з основними цілями і завданнями впровадження педагогічних технологій.

Для досягнення позитивних результатів у запровадженні технологій навчання кожен педагогічний колектив має пройти через багаторівневу систему підготовки своїх кадрів:

- інформаційну підготовку з відповідною теоретичною;
- організаційну і практичну (із закріпленням та апробацією теоретичних знань);
- рефлексивну – із самостійною роботою вчителів щодо осмислення і творчого аналізу результатів експериментальної роботи;
- корекційну, спрямовану на поповнення знань учителів і вдосконалення їхніх практичних навичок, необхідних для подолання труднощів, що виникають;
- методологічну, що передбачає підготовку педагогів-тренерів, які можуть навчати інших, створювати свої майстер-класи.

4.5. Підготовка майбутнього вчителя та післядипломна освіта

Практика вищої географічної освіти демонструє недостатність передумов для розвитку у студентів якостей, що сприяють формуванню професіоналізму вчителя географії. Це стосується, насамперед, недостатнього використання резервів методичної підготовки студентів.

Результати низки наукових досліджень свідчать про те, що процес професійного становлення особистості учителя географії може успішно здійснюватися на всіх етапах модернізації підготовки майбутніх педагогів. Цей процес можна регулювати шляхом упровадження активних форм і методів навчання, психологічного супроводу навчання студентів у педагогічному ВНЗ, розробки й упровадження спецкурсів за вибором студентів, що сприяє розвитку їхньої творчої активності, професійних умінь, адекватної самооцінки.

Можна зробити висновок, що домінуючими якостями модернізації методичної підготовки майбутнього учителя виступають успішність, пізнавальна активність, дисциплінованість, організованість та ініціативність, на середньому етапі – самостійність, ініціативність і здатність до наукової роботи, на заключному етапі – успішність і творча активність, на професійному рівні – організованість, пізнавальна й творча активність.

Ефективна реалізація основних положень географічної освіти у вищій школі має спиратися на потреби сучасної загальноосвітньої школи. Формування географічних знань і компетентостей, що їх використовуватимуть майбутні вчителі в умовах основної школи, можлива за таких педагогічних умов:

- 1) усвідомлення та послідовне відображення у змісті й методиці формування географічних умінь сутності педагогічної діяльності як соціально-педагогічного феномена, що характеризує взаємозв'язок загальної культури, майстерності учителя, його особистісних і педагогічних якостей, творчого потенціалу і професійної спрямованості, усвідомлення професійної та особистісної значущості майбутньої роботи;
- 2) поєднання у процесі підготовки рефлексивно-діяльнісного, індивідуально-творчого й гуманістичного підходів;
- 3) мотиваційне забезпечення підготовки студентів;
- 4) оволодіння спеціальними мислительними, логічними операціями

як передумовами педагогічної діяльності, що забезпечує її найбільшу методичну ефективність;

5) надання можливостей для якнайповнішого порівняння й оцінювання професійно важливих якостей, умінь, формування об'єктивного оцінного ставлення до себе;

6) залучення студентів до географічних досліджень, постановка у процесі підготовки суб'єктивно орієнтованих завдань з концентрацією уваги на виконанні діяльності та інформації, що обслуговує її;

7) стимулювання інтелектуальної активності та самостійності студентів;

8) створення методичних рекомендацій, які включали б мотиваційний, морально-психологічний і змістово-операційний аспекти.

Сучасні дослідження в галузі педагогіки сформуvalи новий погляд на проблеми методичної підготовки майбутніх учителів і дали змогу розглядати її, по-перше, як інваріантний етап неперервної педагогічної освіти учителя, що здійснюється під час навчання студентів у вищих педагогічних навчальних закладах, по-друге, забезпечити єдність і цілісність усіх складових компонентів змісту і процесу методичної підготовки.

Головною метою неперервної географічної освіти є сприяння формуванню високого освітньо-кваліфікаційного рівня, професійної зрілості та компетентності педагогічних кадрів загальної шкільної освіти.

Післядипломна освіта вчителів географії основної школи має здійснюватися на основі інноваційних методів підвищення кваліфікації і надання додаткової спеціалізації педагогічним працівникам. Оптимізація цього різновиду географічної освіти здійснюється на основі науково-методичного супроводу модернізації освітньої діяльності та залучення практичних педагогів до науково-дослідної роботи.

Сучасний учитель географії в основній школі розглядається як еталон висококваліфікованого педагога, майстра педагогічної праці. Він,

передусім, розглядається як наставник навчального процесу географії, тому вченими Інституту педагогіки НАПН України розробляється механізм упровадження інституту педагогічного наставництва зі значним потенціалом можливостей для стимулювання і підвищення мотивації професійного розвитку вчителів через забезпечення неперервності педагогічної освіти на основі її національної специфіки.